

BİNGÖL  
TARİH VE KÜLTÜR  
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

THE JOURNAL OF BİNGÖL FOR HISTORICAL AND CULTURAL STUDIES

EYLÜL 2007  
BİNGÖL

## ERZURUM VİLAYET SALNAMESİNE GÖRE OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE KİĞİ KAZASI

Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ<sup>1</sup>

Salnâme is an Ottoman almanac that explains yearly events in a city. At the Ottoman late periods is published an almanac by every city administration. In these almanacs that published irregularly are explained information about the city, its districts, township and regions. Kiğı city that had become a township (kaza) in late period of Ottoman Empire was depended to Erzurum city. Consequently information about the Kiğı is published in the Erzurum city almanacs. These knowledge give us important contributions about the Kiğı's administrative, physical, demographic, economic, scientific and cultural life.

**Key Words:** Kiğı township, almanac, Erzurum, Ottoman Empire

Yeni vilayetlerden biri olan Bingöl'ün -bir il olarak- çevre iller kadar köklü bir geçmişi olmasa da, şehir merkezi Çapakcur, buraya bağlı olan Kiğı, Genç, Ginç (Kale Köyü), Mizgeft ve daha birçok yerleşim biriminin oldukça köklü bir tarihe sahip olduğu bilinmektedir. Nitekim Genç (Dare Yeni)'nin Ahamenitler'in ünlü hükümdarı Dara tarafından kurulduğu, hatta adını da ondan aldığı varsayılırken; önce Selçukluların daha sonra Safevilerin ve Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren de Osmanlı'nın bir parçası haline gelen Ginç (Kale Köyü) Urartulara dayanan bir tarihe sahiptir. Günümüze kadar gelen tarihi yapıtları bu geçmişini hala muhafaza etmektedir. Bu yazımızın konusunu teşkil eden Kiğı'nın da kadim bir tarihe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Kiğı Kazası'nın Osmanlı döneminde bağlı olduğu Erzurum vilayeti, 1874 yılındaki idari düzenlemeden önce Kars, Çıldır, Van, Muş, Bitlis, Hakkari ve Dersim sancaklarını da kapsamakta olup, gerek sahip olduğu yüz ölçüm gerekse nüfus itibarıyla Osmanlı vilayetlerinin büyüklerinden biri olarak kabul edilmekteydi. Yukarıda anılan tarihteki idari düzenleme esas alınmak suretiyle 1881 yılında Bitlis ile Van birer vilayet haline getirilmiş, daha sonraki yıllarda Kars ile Çıldır da Rusya tarafından işgal edilince, adı geçen vilayet küçülmüş ve sadece

<sup>1</sup> Doç. Dr. Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Bölümü

Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Beyazid sancaklarını içerir hale gelmiştir. Yirmi kazası bulunan Erzurum vilayetinin kazalarından biri de Kiğı idi.<sup>2</sup>

Kiğı'yı konu edinmekte olan elinizdeki araştırma yazımız, temelde Erzurum vilayetinde yılda bir çıkmakta olan *Vilayet Salnamelerine* dayanılarak hazırlanmış olmakla birlikte, sadece bu bilgilerle yetinilmemiş, özellikle de Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan arşiv belgelerinden de faydalanılmıştır.

Kiğı Kazası'nın idari yapısı ve burada bulunan kurumlar ile başlayacak olan yazımız, şehrin fiziki yapısı, demografik yapısı ve ilim kültür hayatı hakkında da aktarılan bilgilerle son bulacaktır.

### **Kiğı'nın Osmanlı İdari Taksimatındaki Yeri**

Osmanlı imparatorluğu Salnamelerin yayınlandığı dönemde, eyaletlere bölünerek idare edilen bir devlet yapısına sahipti. Eyaletler kendi içerisinde vilayetlere, onlar da sancak, kaza, nahiye ve kasabalara bölünmüştü. Araştırma konusu olarak belirlemiş olduğumuz Kiğı, ilk dönemle Erzurum vilayetine bağlı bir sancak iken<sup>3</sup> bizim üzerinde çalıştığımız dönemde, Erzurum vilayeti ile aynı adı taşıyan Erzurum Sancağına bağlı ve başında kaymakam bulunan bir kaza idi. Erzurum vilayetinin güneybatısında bulunan bu kazanın vilayet merkezine uzaklığı -o günkü şartlarla- 24 saat idi.<sup>4</sup> 1304/1886 tarihli salnameye göre Kiğı'ya bağlı 217 köy ve 7058 hane bulunuyordu.

1334/1915 tarihli bir belgeye göre Erzurum'dan koparılarak Elazığ'a bağlanan Kiğı,<sup>5</sup> iki yıl aradan sonra yani 1336/1917 yılında yeniden Erzurum'a bağlanmıştır.<sup>6</sup> Bingöl vilayet haline gelinceye kadar da bu şekilde kaldığı anlaşılmaktadır.

### **İdari Yapı**

Kiğı Kaza'sının idari yapısı ve idarecileri hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Kaza hakkında salnamelerdeki en eski bilgiler 1299/1881 yılına aittir. Bu yılın salnamesine göre; Erzurum Vilayeti'ne bağlı bir kaza olan Kiğı'nın

2 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Şemsettin Sami, *Kamus el-A'lam*, İstanbul 1306, II, 831.

3 Kiğı'nın daha önce Erzurum Vilayetine bağlı bir sancak olduğuna dair bkz. BOA, MAD.d..., 4444, -1/1.

4 Bu mesafe 1315/1897 yılında karayolu yapılıncaya, ancak birkaç saate düşebilmiştir. Elazığ-Kiğı yolu da aynı tarihte yapılabilmektedir.

5 Bkz. BOA, DH.EUM.KLU., 77/C-16.

6 Bkz. BOA, DH.EUM.KLU., 53-16.

kaymakamlığını Hamit Hilmi efendi; yardımcılığını Mustafa Hilmi Efendi, mal müdürlüğünü Muhammed Feyzi Efendi, sandık emniğini Goryot Efendi yapmaktaydı. Kaza idare meclisinin başkanlığını kaymakam Hamit Hilmi Bey; atanan üyelerini Ahmed Cavit Ağa, Zeynel Abidin Ağa, kâtip Muhammed Said Efendiler; seçilen üyelerini ise Murahasa Vekili Nersis Efendi, Mardik Ağa ve Markar Ağa yapmaktaydı. 1304/1886 salnamesine göre Kiği kaymakamlığını Süleyman Efendi yürütüyor iken yardımcısı ise İsmail Efendi idi.

Osmanlı'nın idari sistemine göre kazaların başında bulunan kaymakam burayı tek başına idare etmez, kazayı kendisinin başkanlığını yaptığı; yarısı seçilen, yarısı ise atanan *Kaza İdaresi* yönetirdi. Sayıları zaman zaman değişen bu üyeler genelde on kişiden oluşmaktaydı. Örneğin 1304/1886 yılı salnamesine göre adı geçen heyet sekiz kişiden müteşekkildi. Heyetin atanmış üyeleri; kaymakam, kaymakam yardımcısı, mal müdürü, tahrirât kâtibinden; seçilmiş üyeleri ise Fehraman Bey, Hasan Bey, Kigork Efendi ve Mardik Efendi'den oluşmaktaydı. Dikkat edilirse seçilmiş üyelerin yarısı gayrimüslimdir. Bu durum Osmanlı döneminde gayrimüslim tebaanın hak ve salahiyetler konusunda Müslüman tebaadan ayrılmadığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

1310/1892 yılında ise Kaymakam Muhammed İzzet Efendi, yardımcısı Abdullah Faik Efendi iken, kaza idare meclisi -bu iki zat dışında- şu isimlerden oluşmaktaydı: Murahasa Vekili Sergiyos Efendi, mal müdürü Abdullatif Hüsnü Efendi, tahrirât kâtibi İsmail Hakkı Efendi ile seçilmiş üyelerden Süleyman Bey, Hüseyin efendi, Mesrub Ağa ve İshak Ağa. 1312/1894 yılında ise Kiği Kazası'nın kaymakamlığını Ali Haydar Efendi; kaymakam yardımcılığını Muhammed Recep Efendi deruhte etmekteydiler. Meclis idare kalemi kaymakam yardımcısı Muhammed Recep Efendi, Murahasa Vekili Sergiyos Efendi, mal müdürü Abdullah Münib Efendi ile seçilmiş üyelerden Süleyman Bey, Hüseyin Efendi, Masrob Efendi ile İshak Ağa'dan oluşmaktaydı. 1315/1897 yılında ise kaymakam Ali Haydar Efendi, yardımcısı Mustafa Sabri Efendi iken, kaza idare meclisinde şu isimler yer almaktaydı: kaymakam yardımcısı Mustafa Sabri Efendi, mal müdürü Ahmet Sabit Efendi, tahrirât kâtibi İsmail Hakkı Efendi ile seçilmiş üyelerden Süleyman Bey, Küçük Ağa, Ohanus Ağa ve Mardik Ağa. 1318/1900 yılında kaymakam İbrahim Hakkı Efendi, yardımcısı Necmettin Efendi, ikinci yardımcısı Horistaki Efendi idi. Kaza idare meclisi yukarıda zikrettiğimiz zatların dışında şu isimlerden meydana gelmekteydi: Murahasa Vekili Arastakis Efendi, mal müdürü Muhammed Şerif Efendi, tahrirât kâtibi İsmail Hakkı Efendi ile seçilmiş azalardan Ali Bey, Ahmet Ağa, Toros Ağa ile Evhan Ağa.

Kiğı Kazasına bağlı 21 adet nahiyeye bulunmaktaydı. Bu nahiyeler ile yöneticilerini tablo şeklinde aşağıda verelim.

Kiğı Kazasına Bağlı Nahiyeler ve Yöneticileri				
	1299/1881 yılı	1310/1892	1312/1894 yılı	1315/1897 yılı
Parmaksız	Müd: Süleyman Ağa. Yard: Sallı Ağa. Nüfusu 1209 idi.	Süleyman Ağa	Süleyman Ağa	Süleyman Ağa
Şelkân	-----	İsmail Bey	İsmail Bey	İsmail Bey
Leçik (Kaynarpınar)	Müd: İsmail Bey. yard: Ohanus Ağa. Nüfusu: 1667.	Ahmet Efendi	Ahmet Efendi	Ahmet Efendi
Çemre (Yesdisu)	Müd: Hacı Kul Efendi. Yard: Kırgor Ağa. Nüfusu: 1162.	Hüseyin Ağa	Hüseyin Ağa	-----
Husneg (Güngörün)	Müd: Fehreman Bey. Yard: Hihatur Ağa. Nüfusu: 1572.	1310/1892 tarihinde müdürü bulunmuyordu. Sergis Ağa	Nahiye müdür vekili Dede Bey. Sergis Ağa	Dede Bey
Zirneg (Yeldeğirmeni)	Müd: Sergis Ağa. Yard: Reşid Bey. Nüfusu: 1022.	Ohanus Ağa	Ohanus Ağa	Ohanus Ağa
Timuran (Bağlarpınarı)	Müd: Uhanus Ağa. Yard: Feyzullah Bey. Nüfusu: 1334.	Ohanus Ağa	Ohanus Ağa	Ohanus Ağa
Aznâfir (Doğankaya)	Müd: Mahmud Efendi. Yard: Hüseyin Bey. Nüfusu: 1033.	Osman Ağa	Osman Ağa	Osman Ağa
Darabî (Sütlüce)	-----	Zeynelabidin Ağa	Zeynelabidin Ağa	Zeynelabidin Ağa
Hoşkâr (Sancak)	Müd: Rumi Ağa. Yard: Hüseyin Ağa. Nüfusu: 1005.	Müdür vekili Mustafa Ağa	Hüsnü Ağa	Hüsnü Ağa
Çanakçı	Müd: Artin Ağa. Yard: Küçük Bey. Nüfusu: 1006.	Küçük Ağa	Küçük Ağa	Küçük Ağa
Zulkadır (Sarbaşak)	Müd: Fehreman bey. Yard: Reşid Ağa. Nüfusu: 1515.	Hasan Ağa	Hasan Ağa	Hasan Ağa
Horhor (Gökçeli)	Müd: Mola İsmail. Yard: Muhammed Ağa. Nüfusu: 1358.	Resul Ağa	Resul Ağa	Resul Ağa
Bilice	Müd: Ahmed Ağa. Nüfusu: 1011.	Yusuf Efendi	Yusuf Efendi	Yusuf Efendi
Hupus	Müd: Mersub Ağa. Yard: Ahmed Bey. Nüfusu: 2061.	1310/1892 tarihinde nahiyeye müdürü bulunmuyordu.	Nahiye müdür vekili Karabit Ağa	Nahiye müdür vekili Karabit Ağa
Andiris	-----	-----	-----	Hüseyin Ağa
Kuru Tozu Karir	Müd: Ali Ağa. Yard: Yusuf Ağa. Nüfusu: 1046.	-----	-----	Süleyman Ağa
Toklyân (Toklular) Çat	Müd: İbrahim Ağa. Yard: Hacık Bey. Nüfusu: 1288. 1318/1900 yılında müdürü Osman Faik Bey	-----	-----	-----
Göynük	-----	-----	-----	-----

\* 1269/1852 tarihli bir arşiv belgesine göre Göynük önceleri Diyarbakır'a bağlı iken oradan koparılıp Kiğı'ya bağlanmıştır. Geniş bilgi için bkz. BOA, A.MKT.NZD. 55-90.

Kargir ile Taklıyân nahiyelerine 1299/1881 yılından sonra rastlanmaması bunların ya nahiye olmaktan çıkarıldıklarını ve ya bir başka merkeze bağlandıklarını göstermektedir. Andiris ise daha sonra nahiye haline getirilmiş olmalıdır.

Kaza dahilinde var olan idari kurumlara gelince bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Mal Kalemi
2. Tahrirât Kalemi
3. Vergi Kalemi
4. Nüfus Kalemi
5. Tapu Dairesi
6. Mahkeme-i Şer'iyye
7. Bidayet Mahkemesi
8. Ziraat Bank Sandığı
9. Murahasa Vekilliği
10. Duyun-ı Umumiyye Dairesi
11. Zabıta Dairesi
12. Reji Dairesi
13. Orman İdaresi
14. Posta ve Telgraf Dairesi
15. Belediye Dairesi
16. Evkaf Dairesi

Şimdi bu idari kurumlar ve Osmanlı'nın son döneminde burada görev yapmakta olan devlet memurlarına kısaca bakalım:

### 1. Mal Kalemi

Kazanın en önemli birimlerinin başında gelen *Mal Kalemi* maliyeye bağlı olup kaza dahilinde devletin gelir giderleri ile ilgilenmekteydi. Kurumun başında bulunan mal müdürü, aynı zamanda kaza idaresinin daimi üyesiydi. Müdür, müdür yardımcısı, sandık emini ve müdavim gibi farklı görevliler istihdam eden bu kurumun Kığ'da 1312/1894 yılında müdürlüğünü Abdullah Münib Efendi, müdür yardımcılığını Muhammed Galip Efendi, refikliğini Ovakim Efen-

di, sandık eminliğini Sait Efendi, müdamlığını ise Salih Efendi yapmaktaydı. 1310/1892 yılında müdür Abdullatif Hüseyin, birinci yardımcısı Muhammed Ğalib Efendi, ikinci yardımcısı Ali Arslan Efendi, sandık emini Muhittin Efendi, müdavim Salih Efendi'ler; 1315/1897 yılında müdürlüğünü Ahmet Sabit Efendi, müdür yardımcılığını Muhammed Ğalib Efendi, ikinci yardımcılığını Ovakim Efendi, sandık eminliğini ise Hemzasb Efendiler yapmaktaydı.

## 2. Tahrirât Kalemi

Müdürü aynı zamanda *Kaza İdare Meclisi*'nin daimi üyelerinden olduğu için kazanın en önemli birimlerinden biri olarak kabul edilen *tahrirât* kaleminde *müsevvit*, *mübeyyiz* ve evrak memurları gibi değişik görevliler hizmet vermekteydiler. Müsevvitler resmi evrakları ilk kaleme alan şahıslar iken; mübeyyiz ise bunları temize çeken memurlara verilen bir sıfattır. Yazılan bu belgelerin kaydedilmesiyle evrak memurları ilgilenmekteydi. 1304/1886 yılında Kiği kazasının tahrirât kâtipliğini Sait Efendi yürütmekteydi. 1310/1892 yılı ile 1315/1897 yıllarına ait salnamelerde tahrirât kâtibi olarak İsmail Hakkı Efendi'nin adının geçmesi, adı geçen şahsın uzun yıllar bu görevi deruhte ettiğini göstermektedir.

## 3. Vergi Kalemi

Devletin kaza dahilindeki vergilerini toplamakla görevli olan bu dairenin başındaki görevliye de *başkâtip* denilmekteydi. 1304/1886 yılında Kiği'da vergi kâtibi olarak Salih Efendi görev yapmaktaydı.

## 4. Nüfus Kalemi

Osmanlı, nüfus kayıtlarına büyük bir önem verir; bu kayıtların düzenli tutulmasına itina gösterirdi. Zira bu kayıtlar aynı zamanda vergiyi toplamakta da kullanılırdı. Sancak ve kazalarda var olan nüfus idareleri, nüfus kayıtlarının düzenli olarak tutulmasıyla ilgilenirlerdi. Bu birimde kâtipin yanı sıra bir de memur çalışmaktaydı. 1304/1886 yılında Kiği'nin nüfus memurluğunu Osman Bey yapmaktaydı. 1310/1892 yılında memur Mustafa Fehmi Efendi, kâtip Muhammed Necip Efendi, müdavim ise Hüseyin Efendiler idiler. 1312/1894 yılında Mustafa Fehmi Efendi görevine hala devam ediyor iken, kâtip ve müdavim değişmiştir. Kâtipliğe Hüseyin Hüsnü Efendi gelmiştir. Bu tarihten 1315/1897 yılına kadar bir değişiklik yaşanmamıştır.

### 5. Tapu Dairesi/Kalemi

Sancaklardaki *Defteri Hakani Dairesi*'nin görevlerini kazalarda yürütmekte olan *Tapu Dairesi*'nin başında bir kâtip bulunurdu. Kiğı'da çok sayıda tımar arazisi olduğu için bu birim daha da önem kazanmaktadır.

1304/1886 yılında Kiğı'da kâtip olarak Abdullah Efendi görev yapmaktaydı. 1310/1892 yılında tapu kâtibi Hüseyin Efendi, yoklama kâtibi Osman Efendi, müdavimi ise İshak Efendi idi. 1312/1894 yılında kâtip dışında bir değişiklik bulunmamaktadır. Bu tarihte tapu kâtipliğine Hasan Tahsin Efendi getirilmiştir. Hasan Tahsin Efendi 1315/1897 yılında da bu görevin başında bulunuyordu.

### 6. Mahkeme-i Şer'iyye

Kadı tarafından idare edilmekte olan bu birimde kâtipler ve mukayyitler çalışmaktaydı. Şer'i mahkemeler sadece vatandaşların dini problemlerine bakmaz, evlenme, boşanma, ticari hadiseler, vakıflar gibi birbirinden oldukça farklı; toplumsal hadiselerin neredeyse tamamını içeren konulara bakan bir kurum olma hüviyetine sahipti. Çok ciddi kayıt tutan bu kurumlar tarafından tutulan ve adına *Şer'iyye Sicilleri* veya *Kadı Defterleri* denilen belgeler bu gün Osmanlı Devletini tanımamıza en çok katkı sağlayan malzemenin başında gelmektedir. Kadılar aynı zamanda idare etmekte oldukları kaza dahilinde yaşayan gayrimüslimler tarafından ödenen cizyeleri de onaylamakla görevli idiler 1018/1609 tarihli bir arşiv belgesine göre Kiğı Kadısı, burada yaşamakta olan zimmilerce ödenen cizyelerin işlendiği esami cetvellerini onayladıktan sonra vilayet merkezi olan Erzurum'a göndermiştir.<sup>7</sup>

1310/1892-1312/1894 tarihli salnamelere göre Kiğı Mahkeme-i Şer'iye'sinin kâtipliğini Haydar Efendi yapıyor iken, mukavilat muharrirliğini ise Aburrahman Efendi yapmaktaydı. Haydar Efendi'nin 1315/1897 yılında da görevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Ancak bu tarihte mukavilat muharririnin kim olduğu belli değildir. 1334/1916 yılında Kiğı Kadısı Muhammet Mümtaz Efendi idi.

### 7. Bidayet Mahkemesi

1304/1886 Erzurum salnamesine göre bidayet mahkemesi şu üyelerden oluşuyordu: reis kaymakam yardımcısı İsmail Efendi, üyeler Mustafa Efendi ile Mardrik Efendi, mahkeme başkâtibi Recep Efendi, müstantik muavini

7 Bkz. BOA, MAD.d., 6108, -1/1.

Mustafa Efendi ikinci kâtip ise Nazım Efendi idi. 1310/1892 yılında reisliğini aynı zamanda kaymakam vekili olan Abdullah Faik Efendi'nin yapmakta olduğu Bidayet Mahkemesi'nin üyeleri şu isimlerden oluşuyordu: Osman Faik Bey, Mardoros Efendi, başkâtip Recep Tevfik Efendi, müstantik muavini Mustafa Vasıf Efendi ikinci kâtip Eyüp Sabri Efendi. 1312/1894 yılında ise bu üyelere sadece reis, yani kaymakam yardımcı değişmiş Abdullah Faik Efendi'nin yerine Muhammed Recep Efendi başkanlık görevini devralmıştır. 1315/1897 yılına gelindiğinde reisliğini kaymakam yardımcısı Muhammed Sabri efendinin yürüttüğü Bidayet Mahkemesi'nin üyeleri arasında Feyzullah Bey yeni katılmış, geri kalan üyeler ise değişmemiştir.

#### **8. Ziraat Bank Sandığı**

Ziraat bankası vilayet ve sancakların yanı sıra Osmanlı kazalarının tamamında organize olan kurumların başında gelmektedir. Reis tarafından idare edilen bankanın 1310/1892 yılında reisi Mustafa Efendi, muhasebe kâtipi Mustafa Kemal Efendi, üyeler ise Mustafa Fehmi Efendi, Hacı Muhammed Ağa, Ohanus Ağa ile İshak Ağalar iken, 1312/1894 tarihinde Kiğı'da bu kurumun reisi bulunmamaktaydı. Bahis mevzuu tarihte muhasebe kâtipliğini Mahmut Nedim Efendi'nin yaptığı Ziraat bankasında aza da mevcut değildi. 1315/1897 yılında ise Ziraat bankasının personel sayısında artış gözlenmektedir. Nitekim bu yıl Ziraat bankası reisliğini İbrahim Efendi, muhasebe kâtipliğini Mahmut Nedim Efendi, azalığını Hacı Muhammed Ağa ile Agop Efendiler yürütüyordu.

#### **9. Murahasa Vekilliği**

İslam tarihinin erken döneminden itibaren, zimmet bağıyla devlete bağlanan gayrimüslimler, devletin asli tebaasından kabul edilmiş, Müslüman kitleden farklı tutulmamıştır. Hz. Peygamberin zimmilerin korunmasına yönelik emir ve beyanları, başta Osmanlı devleti olmak üzere, her asırda uygulanmış, bu kitleye dinlerini yaşama özgürlüğü; mabetlerini muhafaza etme, ihtiyaç duymaları halinde yeni mabet inşa etme hakkı, din eğitimi alma ve din adamı yetiştirebilme hakkı, devletin sınırları içerisinde özgürce gezme, iş edinme, istediği yere yerleşebilme hakkı tanınmıştır. Ödedikleri cizye vergisi mukabili askerlikten muaf tutulmuş olan bu kitle, genelde zanaat ve hırfetle uğraşmış, devletin en zengin ve müreffeh kitlesi haline gelmiştir. Gayrimüslim cemaatin yöneticileri ve temsilcileri olarak tebellür eden din adamları, devlet tarafından kabul görmüş ve korunmuştur.

Gayrimüslimlerin dini kurumlarından biri *Murahasa Vekilliği*dir. Episkopos veya piskopos demek olan *Murahasa*, Osmanlı'nın Ermeni vatandaşlarının din işlerinden sorumlu kişi demektir. Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerleşim birimlerinin tamamında var olan bu dini temsilci, kazanın idare meclisinin daimi üyesi, bir başka ifade ile kaymakamın başkanlığını yaptığı meclisin değişmez parçası idi. Bu durumun Osmanlı devletinin Ermeni tebaasına tanıdığı dini ve idari özgürlüğü göstermesi için kafi bir örnek olduğu kanaatindeyiz.

Kiği'da *Murahasa Vekili* olarak görev yapmış şahıslara gelince; 1299/1881 yılı salnamesine göre o tarihte Kiği'da *Murahasa Vekilliği* makamında Nersis Efendi bulunmaktaydı. 1310/1892 ve 1312/1894 yılları Sergiyos; 1318/1900 yılında Arastakis Efendi bu birimin başındaydı. Sonuncu *Murahasa Vekili* hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivinde önemli belgeler bulunmaktadır. Bu belgelerden 1311/1893 tarihli olanı Kiği Murahasa Vekili Arastakis'in, Kudüs Murahasa vekili ile ciddi diyaloglarının bulunduğunu, hatta Kudüs Murahasa vekili tarafından basılan ve devlet birimlerince yapılan incelemede, halkı isyana teşvik ettiği anlaşıldığı için yasaklanan bazı yayınların Kiği'da Arastakis tarafından dağıtıldığını ortaya koymaktadır.<sup>8</sup> Bu örnek Kiği'da başlayan Ermeni olaylarının dışarıdan yönlendirildiğini gösterdiği gibi, yukarıda zikredilen dini sınıfın Ermeni olaylarında parmağının bulunduğunu ortaya koymasından da ayrıca önemlidir.

## 10. Duyun-ı Umumiye Dairesi

Ülke borcu anlamına gelen *Duyun-ı Umumi*, Osmanlı'nın, devlet çarklarını döndürebilmek için diğer ülkelerden aldığı veya kendilerine borçlandığı ya da diğer devletlerin Osmanlı Devleti dahilinde faaliyet gösteren kurum, kuruluş ve tüccarlarından alınan ve zamanında ödenemeyen borçlara verilen teknik bir isimdir. Bu borçların ödenmesi için kurulmuş olan *Duyun-ı Umumiye Dairesi* Osmanlı'nın son dönemindeki en dikkat çekici kuruluşlardan biridir. Zira, Devlet-i Aliye-i Osmaniye, diğer devletlere olan borçlarını ödemek için hakimiyetinden ödün vermek durumunda kalmış, onların böyle bir teşkilat kurmalarına ve bu teşkilat aracılığı ile toplanan paralarla alacaklarını tahsil etmelerine müsaade etmiştir. Bu teşkilatın kuruluşu ile Osmanlı'da biri maliye, diğeri de Duyun-ı Umumiye idaresi olmak üzere, vergi toplayan, iki aynı birim var olmuş, bu durum Osmanlı maliyesini tabir caiz ise bir daha toparlanamayacak hale getirmiştir.

8 Bkz. BOA, DH.MKT, 65-189.

1880 yılında kurulan ve sadece vilayet merkezlerinde değil, sancak ve kazalarda da organize olan Duyun-ı Umumiye teşkilatı sancaklarda başkâtipler, kazalarda ise memurlar tarafından idare edilmekteydi. 1310/1892 yılında Kiğı'da duyunu umumi memuru olarak Feyzi Bey görev yapmaktaydı.

### 11. Zabıta Dairesi

Salnamelerde Kiğı'daki askeri birlikler hakkında bilgiler yok denecek kadar azdır. Askeri teşkilat ile ilgili bilgiler şunlardan ibarettir: 1310/1892 yılında yüz başı Muhammed Efendi, mülazım el-evvel Mustafa Ağa Kiğı'da görev yapıyor iken; 1312/1894 yılı salnamesine göre burada beşinci mecidiye nişanına sahip Ahmet Necip Efendi mülazım el-evvel olarak çalışmaktaydı.

### 12. Reji Dairesi

Sonraki tarihlerde tekel idaresi adını alacak olan Reji dairesi temelde tütün vb. tekel kapsamına giren şeylere bakıyordu. 1310/1892 yılında Kiğı'da reji memurluğunu Hasan Bey yürütmekteydi.

### 13. Orman İdaresi

1304/1886 tarihli Erzurum vilayet salnamesine göre Kiğı'da özellikle de Ondoris Deresi bölgesinde on bin dönümlük bir orman bulunmaktaydı. Buradan elde edilen odun ve kereste yörede tüketildiği gibi, vilayet merkezine yani Erzurum'a da gönderilmekteydi.

1304/1886 tarihli salname ise Şeytan Deresi, Çay, Karpız, Küçük Köynük bölgelerinde beş dönüm kadar bir arazinin meşe ormanı olduğunu, bu meşeliğin ancak yöre sakinlerine yetebildiğini belirtmektedir. 1315/1897 yılı salnamesinde ise Kiğı'da orman muhafaza memuru olarak Abdullah Ağa ile Ahmet Ağaların görev yaptığı ifade edilmektedir. Salnamelerde, ormanlar ve orman idaresi hakkında zikrettiğimiz bu bilgiler dışında herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

### 14. Posta ve Telgraf Dairesi

Osmanlı'nın son dönemlerinde Anadolu'nun tamamını bir birine bağlayan büyük bir posta ağı kurulmuştu. Bu teşkilat, Osmanlı'nın önem verdiği merkezi teşkilatların en büyüğü ve en kapsamlısıydı. Kiğı Kazası'nda da bir birimi bulunan bu teşkilatın görevlileri hakkında salnamelerde yeterli bilgi bulunmamaktadır.

### 15. Belediye Dairesi

Osmanlı vilayet, sancak ve kazalarının kuşkusuz en önemli birimlerinden bir diğerini belediyeler oluşturmaktadır. Halka temizlik, su sağlama gibi hizmetler veren bu kurumlar aynı zamanda sağlık hizmetleri de vermekteydi. Zira Osmanlı idari sistemine göre sancak ve kazalardaki sağlık birimleri bu kurumlarımıza bağlıydı.

Belediye başkanları devlet tarafından atanmasına rağmen, belediye meclisinin önemli bir kısmı seçimle belirlenirdi. Seçimlerin adil olmasına özen gösterilir, seçimlere müdahale eden zevat cezalandırılırdı. Nitekim 1331 tarihli bir arşiv belgesine göre o tarihlerde cereyan etmiş olan seçimlere Çorum Mutasarrıfı Hilmi Efendi'nin müdahale ettiğine dair, sandık Emini Mustafa Efendi'nin ihbarı ciddiye alınmış ve Dahiliye Nezareti tarafından gerekli tahkikat yaptırılmıştır.<sup>9</sup> Çorum ile ilgili bu bilgi diğer yerleşim birimleri hakkında da bize bir fikir vermektedir.

1304/1886 tarihli Erzurum salnamesine göre Kiğı Belediye Meclisi şu isimlerden oluşmaktaydı: Belediye başkanı Hacı Muhammed Ağa, kâtipi Said efendi, seçilen azaları: İsmail Ağa, Mustafa Ağa, Hacı İbrahim Ağa, Ohanus Ağa, Agop Ağa, Kirgor Ağa. Hacı Muhammed Ağa'nın uzun yıllar Kiğı Belediye başkanlığı yaptığı anlaşılmaktadır. Zira 1310/1892 yılında hala kendisi belediye başkanlığı yapıyor iken kâtipliğini İsmail Efendi, müfettişliğini ise Muhammed Çavuş yürütüyordu. Salnamenin yayınlandığı tarihlerde seçimler henüz yapılmadığı için belediye meclisinin kimlerden oluştuğu bilinmemektedir.

1312/1894 yılında ise belediye başkanının gayrimüslim olduğu anlaşılmaktadır. Ohanus Efendi adını taşıyan Belediye Başkanın gayrimüslimlerden seçilmesi önemli bir durumdur. Zira bu durum gayri müslimlere şehri yönetecek kadar ciddi bir yetkinin verildiğini göstermektedir. Zikredilen tarihte belediye müfettişi Muhammed Çavuş adında bir Müslüman idi. Belediye meclisi seçimleri henüz yapılmadığı için meclis üyeleri bulunmamaktaydı. Yukarıda adı geçen Ohanus Ağa'nın belediye başkanlığı görevini 1315/1897 yılında da sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Zikredilen tarihte meclis üyeleri: Mustafa Ağa, Şa'ban Ağa, Agop Ağa, Agop Ağa ve Torus Ağalardan oluşuyordu. Muhammed Çavuş Ağa ise müfettişlik görevini sürdürüyordu.

9 Bkz. BOA, DH.İD.. 81/1 /9

## 16. Evkaf Dairesi

Salnamelerde bahsedilmemesine rağmen Kiğı kazasında bir evkaf daire-sinin bulunması veya bu dairenin görevlerini üstlenmiş olan bir birimin var olması gerekir. Zira arşiv belgelerine göre Kiğı'da birçok vakıf bulunmaktaydı. Hatta Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Kiğı vakıflarını içeren bir de icmal def-teri vardır.<sup>10</sup>

Kiğı'nın idari yapısı ve devlet kurumları hakkında bu kısa bilgileri verdik-ten sonra şimdi de Kiğı Kaza'sının fiziki yapısı, demografik durumu, ekonomik ve kültürel hayatı hakkında bilgiler verelim.

### Kiğı'nın Fiziki Yapısı

Salnameler Kiğı'nın fiziki yapısı hakkında çok cüzi bilgiler aktarmaktadır. Bu bilgilere göre kaza merkezinde bir hükümet konağı,<sup>11</sup> on sekiz cami ve mescit, bir rüştiye mektebi, dokuz sübyan mektebi, iki medrese, otuz dokuz kilise ve manastır, 427 arsa, doksan beş çeşme, on köprü, dokuz kabristan yedi de yaylak bulunmaktaydı.

1043/1633 tarihli *mevacip defteri* Kiğı kalesini Musul, Ardahan, Erzurum, İznit, İznik ve diğer bazı önemli kalelerle birlikte ele almaktadır: "*Kalelerin korunması için görev yapan birliklerin takviyesi için gönderilen cebeciyan, top-çuyan, top arabacılarıyla sengtraşan, saykalcıyan, kundakcıyan, demirci, rih-tegan, hayyatın, nakkaşan, anbar ve cebehane muhafızları, tüfengeran, ok ve tuğ yapan, sarracin ile şakirdarı ve neccaran vesair müstahdeminden başka sefer-i hümayuna tayin olunan sarayın mehteran-ı hayme ve alem, cerrahin ve divan-ı ali sakalarıyla vezir-i azam ve serdar-ı ekrem Mehmed Paşa zamanında seferde bulunan palanlı esterler erkek ve dişi develer, haymeleri, dalyan vesa-treden ibaret cemaat ve bölüklerin kethüdaları ve ağaları ile serbölüklerinin ve neferleriyle müteferrikaları ve ilhak olunanlarının isimleriyle yevmiyelerini ve*

10 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. BOA, TT.d., 998, 1/1.

11 Kiğı hükümet konağı tam olarak ne zaman kurulduğu meçhul olmakla birlikte eski tarihli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1305 tarihli bir arşiv belgesine göre zikredilen tarihte ciddi anlamda tamir görmüştür. (bkz.BOA, DH.MKT.,7/1479) Bu tamir hükümet konağının otuz yıl daha kullanılabilmesini mümkün kılmıştır. Nitekim bu bina 1332 yılında artık hizmet veremez hale gelince, hükümet konağı olarak kullanılmak üzere bir bina kiralanmış, adı geçen bina ise yıkılarak sıfır-dan inşa edilmiştir. Bu dönemde hapishane ile tevkifhane de bu binanın içerisinde yer almaktay-dı. Binanın yeniden inşasında Kiğı halkı büyük yardımlarda bulunmuştur. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. BOA, DH.MB. HPS.M.,33/14) 1332/1913 yılında ise Kiğı'da erkek hapishanesinin yanı sıra bir de nıas (kadın) hapishanesi mevcuttu. Bkz. BOA, DH.MB. HPS., 10-43.

1043 senesine ait mevacibleriyle icmallerini havi bazı cebeciyan, topçuyan, top arabacıları vesairenin mevacib defteri<sup>12</sup> şeklinde betimlenen bu deftere Kiği kalesi, burada görev yapmakta olan askerler, askeri harcamalar hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Kiği Kalesi arşiv belgelerine göre dönemin önemli kalelerinden biri olmasına rağmen salnamelerde bu kale ilgili bilgi bulunmamaktadır.

### Demografik Yapı

1304/1886 tarihli salnameye göre toplam otuz yedi bin kişilik bir nüfusa sahip olan Kiği'nin ayrıntılı nüfus yapısına maalesef sahip değiliz. Salnamelerde buranın toplu nüfusu verilmiştir: Buna göre Kiği'nin nüfusu

1299/1881	19.244
1304/1886	39.000
1310/1892	45.380
1312/1894	49.000
1315/1897	48.729
1318/1900	47.820 kişi idi.

Salnamelerden edindiğimiz bilgilere göre şehir nüfusu temelde iki kümeden oluşuyordu. Bu kümelerden ilkini Müslümanlar; ikincisini ise Ermeniler teşkil etmekteydi. Yukarıda *Murahasa Vekilliği* kurumu hakkında bilgi verirken de izah ettiğimiz üzere benzer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi Kiği'da da Osmanlı tarihinin erken döneminde ana unsuru oluşturan Müslüman tebaa ile *Milet-ı sadıka* olarak ün yapan Ermeniler arasında bir sürtüşme yoktu. Aksine gayet sıcak ve dostane ilişkiler mevcuttu. Hatta öyle ki diğer milletlerin aksine Ermeniler, dinlerinin farklılığını, Müslümanlarla aynı köy, kasaba ve mahallede oturmaya engel olarak görmemekteydiler. Ancak Osmanlı'nın son döneminde bu durum ciddi anlamda değişmeye başlamıştır. Zira Doğu'da Ruslar, Batı'da İngilizler ve Güney'de ise Fransızların kıskırttığı Ermeniler, asırlardan beri bir arada yaşadıkları Müslümanlara karşı düşmanca davranmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda Osmanlı Devletinin neredeyse tamamına yakınında Ermeni hadiseleri görülmeye başlanmıştır. Biz konumuz itibarıyla bu hadiselerin tamamına değil de sadece Kiği'da cereyan edenlere kısaca değinmek istiyoruz.

12 Bkz. BOA, MAD.d., 6831, -1/1.

Kiğ'i'da Ermeni hadiseleri ilk kez 1265/1848 tarihinden itibaren görülme-ye başlanmıştır. Bunun üzerine merkezden gönderilen Çerkez İbrahim Paşa Kiğ'i'da asayişini sağlamak amacıyla büyük çabalar göstermiş, halkın güvenini de kazanmıştır. Görev süresinin dolması üzerine gerek Kiğ'li Müslümanlar gerekse Ermeniler görevinin uzatılması hususunda *Varaka-i Havadis* gazetesinde ortak bir mahzar yayınladıkları görülmektedir.<sup>13</sup> Bu durum ilk Ermeni hadiseleri başladığı zamanlar, Ermeni vatandaşlarımızdan bazılarının da bundan rahatsız olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

1290/1873 yılına gelindiğinde hadiseler artarak devam etse de kontrol altında tutulabilmiştir. Nitekim bu tarihte her iki kitle arasında olaylar meydana gelmiştir. 1304 yılında Rusya'nın Erzurum başkonsolosunun Kiğ'ya bir ziyareti gerçekleşmiştir. (bkz. BOA, Y. PRK.ASK.,68-40) Bu ziyaret ile birlikte bazı olumsuzluklar da yaşanmıştır. Nitekim Rus konsolosun gelişinden etkilenen Ermeni vatandaşlarımızdan Toros Efendi'nin öncülük yaptığı bir grup, Kiğ'i yöresinin Ruslara terk edildiğine dair dedikodular yayarak halkı tahrik etmeye başlamıştır. Bunun üzerine hakkında dava açılmıştır.<sup>14</sup> Aynı tarihten itibaren Kiğ'i Ermenilerinin yörede fesat çıkaracaklarına dair haberlerin halk arasında dolaşmaya başladığı gözlenmektedir. Bunun üzerine halk ciddi anlamda huzursuz olup teyakkuz durumuna geçmiştir.<sup>15</sup>

Bu tarihlerde Kiğ'i'da Ermenilerin bazı hazırlıklarda buldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Rus Konsolosunun gelişinden kısa bir süre sonra burada bulunan Ermeni mektebinin öğretmeni Avadis Efendi, izin almadan, Ermeni Mekteplerinin imtihanlarını yapacakları iddiasıyla, İstanbul'a gitmekte ve burada da tutuklanmaktadır.<sup>16</sup> Büyük bir ihtimalle de tutuklanması bu olaylarla alakalıdır. Kısa bir süre sonra da Ermenilerin, evlerinde bazı askeri malzeme bulduklarını, silah depoladıklarını ihbarları ile karşılaşmaktayız. Bu ihbarlar üzerine yöreye müfettişler gönderilmiş, ihbarlar yerinde tetkik edilmiştir. 1308/1890 yılında Ermeniler, seslerini Avrupa'ya duyurmak için bazı olayların peşindedirler. Nitekim aynı tarihli bir arşiv belgesine göre Ermenilerin bu hedeflerine ulaşamamaları için gerekli önemlerin alınması hususu dile getirilmektedir.<sup>17</sup> Ancak bu önemler etkili olmamış ve hadiseler patlak vermeye başlamıştır. Bunun üzerine halkın can güvenliğini sağlamaları için dördüncü ordudan yardım istenmiştir.<sup>18</sup> 1310 yılında aslen Kiğ'li olan ancak İslam

13 Bkz. BOA, A.M., 59-6.

14 Bkz. BOA, DH.MKT.,42-1465.

15 Bkz. BOA, DH.MKT., 17-1494.

16 Bkz. BOA, DH.MKT.,53-1519.

17 Bkz. BOA, Y..PRK.KOM., 67-7.

18 Bkz. BOA, Y..PRK.ASK., 119-63.

dinini kabul ettiği için Seyfullah adını alan bir mühtedi, Kiği'da Ermenilerin isyan hazırlığında olduğunu, külliyetli miktarda silah depoladıklarını, bununla halka baskın yapmayı amaçladıkları ihbarında bulunur ve bu silahların yerini söylemek için de İstanbul'a gitmek ister.<sup>19</sup> Bu hadise Kiği Ermenilerin Müslüman halka yönelik niyetleri hususunda önemli bilgiler sunmuştur. Bu hadisenin ortaya çıkmasından sonra yöre sakini Ermeniler fesat çıkarmalarından dolayı pişmanlıklarını ifade etmek durumunda kalacaklardır.

1313/1895 yılında Kiğli Ermenilerin içinde buldukları olağanüstü hareketlilikten şüphelenildiği için bölgeye asker sevkıyatında bulunulmak zorunda kalınmıştır.<sup>20</sup> Aynı tarihli bir başka arşiv belgesinde ise bu durumdan şikayetçi olan bazı Müslüman vatandaşların Ermeni köylerine saldırdıkları, devletin kanunsuz hareket eden bu vatandaşların söz konusu davranışlarına mani olmak amacıyla harekete geçtiği ifade edilmektedir.<sup>21</sup> Bu durum, Ermeni soykırımından ısrarla bahseden günümüz Ermeni diasporasının ne denli yanlış ve yanlı tavrı içerisinde olduğunu açıkça göstermesi açısından önem arz etmektedir. Zira bu belgelerden de açıkça anlaşıldığı gibi devlet, değil onlara soykırım uygulanmasını, kendilerini korumuştur. Aynı tarihli bir başka belge de ise Pülümür eşkıyalarının Kiği'daki Ermeni mahallesine saldırmak için harekete geçtiğini, Çalçesme mevkiine kadar yaklaşmış olan bu insanların devlet kolluk kuvvetleri tarafından püskürtüldüğünü belirtmektedir.<sup>22</sup> Şimdi, eğer gerçekten Osmanlı, Ermenilere soykırım uygulamış olsaydı öncelikle bu asilere veya eşkıyaya mani olmaz, bunları Ermenilerle baş başa bırakırdı. Ancak Arşiv belgeleri Osmanlı kolluk kuvvetlerinin Müslümanları Ermeni çetecilerden korumaya çalıştığı gibi, Ermeni vatandaşlarını da eşkıyadan korumaya çalıştığını ortaya koymaktadır. Nitekim bu önlemler sayesinde Kiği ve çevresinde Ermeni hadiselerinde ciddi anlamda azalmalar görülmektedir.

Varlıklarını büyük ölçüde bu hadiselerle borçlu olan Ermeni çetelerinin olayların azalmasından rahatsız oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Çabakçurlu Ermeni çeteleri Kiği'ya bağlı Aznafir (Doğan Kaya) köyüne saldırılarda bulunmuşlardır.<sup>23</sup> 1320/1902 yılında İngiltere'nin Elazığ ve Erzurum konsolosları Kiği'ya gelerek buradaki Ermeni vatandaşlarla görüşmeleri<sup>24</sup> dikkat

19 Bkz. BOA, DH.MKT.,88-2.

20 Bkz. BOA, Y..MTV, 69-127.

21 Bkz. BOA, A.MKT.MHM., 12-535.

22 Bkz. BOA, Y..A..HUS., 72-388.

23 Bkz. BOA, 4-629.

24 Bkz. BOA, Y..PRK.ASK. 66-183.

çekicidir. 1328/1910 yılında Kiğı'da Ermeni Hınçakyan Cemiyetinin faaliyetlerinde artış olmaya başlar. Bu cemiyete mensup Ermeniler, Osmanlı'nın sadık tebaasını isyana teşvik etmekle kalmazlar, isyan girişiminde bulunmayan dindaşlarına baskıda da bulunurlar. Nitekim bu teşkilata mensup Emrekim Barovan yakalanarak cezalandırılacaktır.<sup>25</sup>

Ermeni çeteler tarafından körüklenen bu hadiselerin, ileriki yıllarda kontrol altına alınmasında zorlanılacaktır. Bunun üzerine de Ermeni göçü (tehcir) yaşanacaktır. Bu günden bakıldığında tehcirinin sadece Ermenilere değil, Anadolu insanına da büyük zararlar verdiğini söyleyebiliriz. Zira zanaat ve hiref ehli olan bu insanların Anadolu'yu terk etmesi, birçok zanaat dalının gerilemesine ve ülke ekonomisinin ciddi anlamda zarar görmesine yol açmıştır. Aşağıda kısaca vermeye çalışacağımız Kiğı ekonomisi incelendiğinde bu durumun, en azından Kiğı için, böyle olduğu tebellür edecektir.

#### **Kiğı'nın Ekonomik Yapısı**

Salnamelerden edindiğimiz bilgiye göre Kiğı oldukça hareketli bir ticari yaşama sahipti. Şehir kendi kendine yetebilen nadir yerleşim birimlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. 1304/1886 yılı salnamesinde şehirde var olduğu söylenen iki yüz dükkan ve mağaza ile iki han buradaki ekonomik canlılığın en büyük kamtı olarak karşımızda durmaktadır. Bu dükkanların yanı sıra aynı tarihte Kiğı'da beş adet de meyhane mevcuttu. Meyhanelerin fazlalığı da gayrimüslim nüfusun fazlalığı ile izah edilebilir.

Kiğı Kazası küçük sanayide de kısmen dahi olsa bir ilerleme kaydettiği anlaşılmaktadır. Nitekim burada iki kireç imalathanesi, bir baruthane, bir mumhane, bir boyahanenin yanı sıra iki adet dabağhane, on adet bezirhane bulunmaktaydı. Bilindiği gibi Osmanlı Döneminde bezir veya zeyrek denilen susamdan bezir yani susam yağı elde edilir. Bir kabın içerisine konur, ortasına bir fitil koymak suretiyle geceleri evlerin aydınlatılmasında kullanılırdı.

Salnamelerden edindiğimiz bilgilere göre Kiğı dabağhanelerinde üretilen deriler yöre dışına da gönderilirdi. Bir tarım toplumuna sahip olan Kiğı ve bağlı yerleşim birimlerinde o tarihlerde ikiyüz kırk sekiz değirmen ve kırk üç dibeğin yanı sıra şehir halkına ekmek üreten iki adet de fırın mevcuttu.

1304/1886 tarihli salnamede verilen bilgiler, o tarihlerde Kiğı'da tekstil atölyelerinin de var olduğunu, burada ipliğin yanı sıra patiskanın (adi bez)

25 Bkz. BOA, DH.MUİ., 69-113.

da üretilmediğini, sakinlerine yetecek miktarda yemini imal edildiğini göstermektedir. Yine aynı tarihli salnameye göre Kiğı'da ayakkabı atölyeleri de mevcuttu.

Salnamelerin verdiği bilgilere göre Kiğı'da buğday, arpa, çavdar, zeyrek, darı, nohut, mercimek, bakla, kavun, karpuz gibi tarımsal ürünlerin yanında birçok meyve türü de yetişmekteydi. Yine yöre halkının en önemli geçim kaynağının başında hayvancılık gelmekteydi.

1304/1886 tarihi salname Kiğı'nın bir başka geçim kaynağının madencilik olduğunu, burada 1255/1839 yılına kadar faal olarak çalışan bir demir madenin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Zikredilen tarihe kadar Kiğı'da üretilen dökümün yöre ekonomisine ciddi katkılar sağladığı anlaşılmaktadır.<sup>26</sup> Zira burada askeri malzeme üreten faal bir fabrika mevcuttu. 1236/1820 tarihli bir arşiv belgesine göre İran ile Osmanlı arasında anlaşmazlık çıktığı dönemde; gerektiğinde Erzurum Kalesinde var olan toplarda kullanılmak üzere Kiğı'daki askeri fabrikada top mermisi ile demir ve bakırdan yapılmakta olan ve adına humbara denilen el bombaları imal edilmekteydi.<sup>27</sup> 1253/1837 tarihli bir arşiv belgesine göre burada üretilen top mermileri Bağdat'a kadar geniş bir bölgeye sevk edildikleri ve buralarda kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Anadolu'da ise Sivas, Kiğı'da üretilen askeri malzemenin en büyük tüketicisi konumundaydı.<sup>28</sup>

Yukarıda anılan maden ve fabrika, devlete askeri malzeme üretmesi karşılığında Kiğı Beyi Ahmed'e ikta olarak verilmişti. Ancak Ahmet bey vermesi gereken miktarda top mermisini devlete teslim edemediği için 1243/1827 yılında bu maden ve fabrika kendisinden alınarak Mehmet Bey'e ikta olarak verilmiştir.<sup>29</sup>

Yine aynı tarihli salnameye göre Kiğı'nın Gülgören mevkiinde tebeşir madeninin varlığından bahsedilmektedir. Ancak bu madenin işletilip işletilmediğine dair bir bilgiye maalesef sahip değiliz. Aynı tarihli salname Kiğı'nın Ho-

26 Zira burada elde edilen demir madeni yöre dışına sevk edildiğine dair arşiv belgelerinde bilgiler bulunmaktadır. Aynı belgeye göre Kiğı'nın Adadıç bölgesinde bir de tuz işletmesi mevcuttu. Yeniçeri kâtiplerinden Malkoç bu iki işletmeden elde edilen gelirleri haksız olarak zimmetine geçirmeye gayret ettiğine dair bir belge de mevcuttur. [Bkz. MAD.d., 615, -1/1.] Bir başka arşiv belgesine göre ise burada üretilmiş olan demirler merkeze yani İstanbul'a *Tophane-i Amire'ye* gönderilerek top imalatında kullanılmıştır. [Bkz. BOA, MAD.d. 8912, -1/1.] Bir başka arşiv belgesi ise aynı tarihlerde Kiğı'nın silah sanayinde de önemli bir yeri bulunduğunu, buradaki demir madeninde elde edilen malzeme ile top mermisinin imal edildiğini belirtmektedir. Bkz. BOA, MAD.d., 8946, -1/1.

27 Bkz. BOA, HAT, 37404/B-825.

28 Bkz. BOA, HAT, 48601-1255.

29 Bkz. BOA, HAT, 27099/B-548.

lan bölgesinde yedi yılda bir kaynadığı iddia edilen bir kaplıcanın varlığından bahsedilmekte, bu şifalı suyun birçok cilt hastalığına iyi geldiği de iddialar arasında zikredilmektedir. 1312/1894 yılı salnamesi de Hemzan ve Hârud adlı bölgelerde iki adet daha kaplıcanın olduğu ifade edilmiştir.

### Kiğı'da Eğitim ve Öğretim

Kiğı Kazası'nın maarif hayatına gelince; 1304/1886 yılı salnamesine göre Kiğı Rüştîye mektebinde 52 öğrenci eğitim görmekte olup okulun ikinci öğretmenliğini İsmail Hakkı Efendi yürütüyordu. 1310/1892 yılında ise Rüştîye Mektebinde<sup>30</sup> 50 öğrenci bulunuyordu. Okulun müdür yardımcılığını (mualim es-sani) İsmail Hakkı Efendi, bevraplığını ise Muhammed Efendi yapmaktaydı. 1312/1894 yılında ise okuldaki görevliler değişmemiş olmasına rağmen öğrenci sayısında bir düşüş gözlenmektedir. Bu tarihte Kiğı Rüştîyesi'nde 35 öğrenci eğitim görüyordu. 1315/1897 yılında ise müdür yardımcılığını (mualim es-sani) Muhammed Nurettin Efendi, kapıcılığını ise Muhammed Efendi yapmaktaydı. Rüştîyede o tarihte 38 öğrenci eğitim görmekteydi. İbtadiye öğretmenliğini Muhammed Hurrem Efendi yapıyordu. Okulda 35 öğrenci bulunuyordu. Oysaki 1310/1892 yılında ibtadiyede 65 öğrenci mevcuttu. 1318/1900 yılında ise 49 öğrencisi bulunan Rüştîye'de müdür yardımcılığını Abdullah Ramiz Efendi, bevraplığını (kapıcı hizmetli ve muhafız) Muhammed Efendi yapmaktaydı. Aynı tarihli salname Kiğı'daki merkez ibtadiye okulunun adının Hamidiyye olduğunu, burada 50 öğrencinin eğitim gördüğünü, öğretmenin adının ise Muhammed Hamdi Efendi olduğunu öğrenmekteyiz.

Kiğı'da Müslümanlara ait bu okulların yanında Ermenilere ait de bir okul mevcuttu. Bir arşiv belgesine göre 1305/1887 yılında bu okulun öğretmenliğini Avadis Efendi yapmaktaydı.<sup>31</sup>

1304/1886 tarihli salnamede Kiğı'da iki medresenin bulunduğu belirtilmesine rağmen bunlar hakkında bir bilgi verilmemektedir. Ancak 1274 tarihli bir arşiv belgesine göre Kiğı müderrislerinden bazılarının *mecidiye nişanı* ile ödüllendirilmiş olmaları, bu medreselerin eski olduğunu akla getirmektedir.<sup>32</sup> Adı geçen medreselerin giderlerinin karşılanması, müderrislerinin maaşlarının ödenmesi, öğrencilerin ihtiyaçlarının tedarik edilmesi için de buraya bir-

30 Kiğı Rüştîye Mektebi ilk kez 1290/1873 yılında kurulmuş ve mualim-i sanliğine İsmail Efendi tayin edilmiştir. Bkz. BOA, İ.Ş.D., 1243-27. Aynı tarihte okul için bir de bevrap kadrosu ihdas edilmiştir.

31 Bkz. BOA, DH.MKT.,53-1519.

32 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. BOA, A.DVN.MHM., 30/25.

kaç köy vakfedilmişti. Bu vakıf köylerden elde edilen gelirler ile bazı tekke ve zaviyeler ile camilerin de giderlerinin karşılandığı kaydedilmektedir.<sup>33</sup>

### Dergahlar

Salnameler Kiğı'nın dini-tasavvufi hayatı hakkında aydınlatıcı bilgiler aktarmamalarına rağmen arşiv belgeleri burada tasavvuf erbabının varlığını göstermektedir. Nitekim 1271/1854 tarihli bir arşiv belgesi Kiğı'da bir dergahın bulunduğunu şeyhliğini ise Hasan Efendi'nin yaptığını öğrenmekteyiz.<sup>34</sup>

### Sonuç

Osmanlı'nın son döneminde vilayetlerin tamamında adına salname denilen yıllıklar çıkardı. Bu yıllıklarda vilayet merkezleri ile bağlı yerleşim birimleri hakkında bilgiler bulunurdu. Araştırma konusu olarak seçtiğimiz Kiğı Kazası, Erzurum vilayetine bağlı olduğu için bu yerleşim birimi hakkındaki bilgiler adı geçen vilayetin yıllıklarında mevcuttur. Buradaki bilgilere göre Osmanlı döneminde kendi kendine yeten bir ekonomisi bulunan Kiğı, sahip olduğu okullar ve medreselerle de ciddi bir entelektüel birikime kavuşmuştu. Şehir nüfusunun çoğunluğunu Müslümanların oluşturmasına rağmen önemli bir gayrimüslim nüfus da burada barınmaktaydı. Bu iki kitle arasında ilk dönemlerde iyi komşuluk ilişkileri var iken, batılı ülkelerin kışkırtması ile yerini çekişme ve çatışmaya bırakmıştır. Bahis mevzuu edilen yıllıklarda Kiğı'da görev yapan devlet görevlileri hakkında da bilgiler yer almaktadır.

33 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. MAD.d., 100, 1/1.

34 Bkz. BOA, A.MKT.NZD., 66-145.



## BELGE: 2

### BİR BELGENİN DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ -Sultan Abdulhamit Han Döneminde Donanmayı Humayün İçin Toplanılan Yardım ve Genç Sancağı'nın Katkılarını Anlatan Bir Belge-

Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ

Sultan Abdulhamit döneminde Osmanlı imparatorluğunun başta İngiliz, Fransız ve Ruslar olmak üzere o dönemin büyük devletlerine karşı varlığını koruya bilmesi için eğitim ve sağlığın yanı sıra askeri alanda da bir dizi reform hareketi ve yenilik başlatılmıştı.

Bu reform hareketlerinin başında kuşkusuz *Donanmayı Humayun* için yapılanlar gelmektedir. Osmanlı imparatorluğunun kaybettiği toprakların büyük bir kısmının açık denizlerdeki deniz hakimiyetini yitirmesinden sonra meydana geldiğini bilen, Sultan Abdulhamit ve ekibi devletin elden çıkmış olan topraklarını geri almak bir yana elindekileri koruyabilmesi için dahi güçlü bir donanmaya ihtiyacı bulunmaktaydı. Böyle bir donanma kurabilmek için de ciddi bir ekonomik güç gerekiyordu. Oysaki devlet, donanmayı yenileyecek, güçlendirecek veya eski gemileri modernize edecek bir ekonomik güce sahip olmadığı gibi ciddi bir borç kaskacı ile de karşı karşıya bulunuyordu. Bu borçların ödenmesi için *duyun-ı umumi idaresi* kurulmuş, devletin vergi gelirlerinin önemli bir kısmı bu daire aracılığıyla söz konusu borçlara gidiyordu.

İşte bu nedenden dolayı devlet, büyük projelerde halka ve halk tarafından yapılacak olan yardımlara dayanmaya çalışmıştır. Hicaz Demiryolu gibi dev proje bu şekilde neticelendirildiği gibi Donanmayı Humayun'un güçlendirilmesi ve modernize edilmesinde de benzer yöntem başvurulmuştur. Bir farkla Hicaz Demiryolu projesi devlet tarafından organize edilmiş iken, *donanma ianesi* projesi ise devlet tarafından kurulan, kurdurulan veya kuruluşuna göz yumulan bir teşkilat tarafından yürütülmeye çalışılmıştır.

Arşiv belgelerimiz donanmaya yardım için başkent İstanbul'dan yapılan çağrıya İmparatorluğun her tarafından olumlu cevapların geldiğini ortaya koy-

maktadır. Bursa,<sup>1</sup> Diyarbakır,<sup>2</sup> Edirne,<sup>3</sup> Erzurum,<sup>4</sup> Karesi (Balıkesir)<sup>5</sup>, Van,<sup>6</sup> Kudüs,<sup>7</sup> Halep,<sup>8</sup> Mamuretu'l-Aziz (Elazığ),<sup>9</sup> Medine,<sup>10</sup> Bolu,<sup>11</sup> Bitlis,<sup>12</sup> Beyrut,<sup>13</sup> Ankara<sup>14</sup> ve diğer şehirlerden gelen önemli yardımların yanı sıra, imparatorluğun çeşitli yerlerinde görev yapan memurların maaşlarından kesinti yapılarak buraya kaydırılmalarını istemeleri gibi alicenap davranışlar da görülmüştür.<sup>15</sup> Hatta Yemen'in Karman gibi bazı bölgelerinde Hacca giden vatandaşlar bile donanmaya yardım için ellerinden gelen çabayı gösterdikleri görülmektedir.<sup>16</sup> Fakat bize göre bu yardımların içerisinde hiç biri Genç'ten kırk altı kişi tarafından yazılarak vilayet merkezine gönderilen ve Osmanlı Donanması'nın güçlendirilmesi için mallarının tahmini bedellerinden elli yıl vergi alınmasını talep eden dilekçe kadar ilgi çekici değildir. Bu hadiseyi anlatan 1 Zilkaade 1327/ 1 Tışrini Sani 1325 tarihli bu belgeyi, latinize edilmiş halini orijinali ile birlikte olduğu gibi yayınlıyoruz.

Öyle inanıyorum ki bir cömertlik, dostluk, aynılık ve kardeşlik göstergesi olan bu belge, bu gün de bizlere çok şey söylemektedir. Zaten tarihin amacı da, dünden güzel örnekler veya ibretler alarak bu günümüzü ve yarınlarımızı şekillendirmek değil midir?

#### **Bahis Mevzuu Belgenin Latinize Edilmiş Hali**

Genç Sancağı Mutasarıflığı Canib-i Alisine  
Maruzu Çakeranemizdir.

Hükümetimizin satvet-i bahriyesini temin edecek donanma için melceen küşad edildiği anlaşılın ianeye medar olmak üzere atıye'l-arz surette iştirakten kendimizi alamayız. Şöyle ki; bütün emlak ve arazimizin kıymet-i muhammensesi üzerinden gelecek üçyüz yirmi altı senesinden itibaren elli seneye kadar beher

- 1 Bkz. BOA, DH.EUM.MEM. 21 46
- 2 Bkz. BOA, DH.EUM.THR. 22 30
- 3 Bkz. BOA, DH.MUİ. 7/-4 21
- 4 Bkz. BOA, DH.MUİ. 67 17
- 5 Bkz. BOA, DH.EUM.THR. 77 5
- 6 Bkz. BOA, DH.EUM.THR. 77 8
- 7 Bkz. BOA, DH.EUM.THR. 78 7
- 8 Bkz. BOA, DH.EUM.THR. 78 60
- 9 Bkz. BOA, DH.EUM.THR. 79 30
- 10 Bkz. BOA, DH.EUM.THR. 79 57
- 11 Bkz. BOA, DH.EUM.THR. 80 68
- 12 Bkz. BOA, DH.EUM.THR. 83 49
- 13 Bkz. BOA, DH.EUM.THR. 84 43
- 14 Bkz. BOA, DH.EUM.THR. 88 28
- 15 Bkz. BOA, DH.EUM.MEM. 21/46.
- 16 Bkz. BOA, DH.MUİ. 124 4

sene binde yirmi paramın vergi meyanında ve ilk taksitde tediye edeceğimizden bunun vergilerimiz üzerine tarh ve istifası ve fakat elli sene mütemadiyen vereceğimiz bu vergü/vergi has ve cemiyetin (?) karşılık gösterilmesi ile bu müesseseden şimdiden ve toptan mebalîğ-i icabiyenin istikrazen tedariki ile sancağımız namına donanmaya sarf-ı esbab ve vesailini istikmalî için makamat-ı aidesine şimdiden izbar-ı keyfiyet buyrulmasını sevk-ı hamiyetle istid'a eyleriz. Ol babda emr-u ferman hazret-i men lehu'l-emr'indir.

Melekanlı Şeyh Abdullah Efendi, Ardüşenli Asedor Efendi, Valeyrlî Hacı İlyas Efendi, Ulyalı Mehmet Ağa, Tavuslu Mehmet Emin Ağa, Botyanlı Ömer Ağa, Dare Henilî Hacı İsmail Ağa, Kuparlı İskender Ağa, Direli Mehmet Efendi, Valeyrlî Mehmet Sadık Bey, Dare Henilî Hacı Mustafa Ağa, Arzengli Ömer Bey, Peçar Umerasından Tahir Beyzade Ali Bey, Mebus Mehmet Efendi, Arduşenli Hoş Ağa, Arduşenli Kigorg Ağa, Arduşenli Kamer Ağa, Çabakçurlu Artin Efendi, Çabakçurlu İsmail Efendi, Yeğikli Yusuf Bey, Gencali İbrahim Bey, Gencali Mahmut Bey, Arzengli İbrahim Bey, Eski Köylü Hamit Bey, Arduşen Eşrafından Mahmut Bey, Arduşenli Papas Efendi, Solahanlı Mahmut, Dodanlı Molla Said Efendi, Kahmutlu Muhammed, Hovitli Osman Kehya, Fahranlı Abdi Kehya, Tut Karyeli Hamid, Cirikli Mülazım Hüseyin Piri Ağa, Şemsanlı Keko Ağa, Girnoslu Selim Ağa, Tavuslu Hasan, Tavuslu Yusuf Ağa, Harputlu Şeyh Mahmud Efendi, Dodanlı Molla Muhammed, Kasıman Mûderrisi Şeyh Kasım Efendi, Melekan Mûderrisi Memiş Efendi, Boglanlı Eşrafından Hacı Hüseyin Efendi, Boglanlı İskender Efendi, ..... Ömer b. Ali, Veznanlı Haydar Ağa, Peçarlı Derviş Bey, Sukyanlı Muhammed, Dodikan eşrafından Yusuf, Kulp eşrafından Hüseyin Ağazade....

Bitlis Vilayeti  
Mektubi Kalemî  
Sayı 520

Dahiliye Nezareti Celilesine

Genç sancağı ahalisi emlak ve arazilerinin kıymet-i muhammenesi üzerinden her sene binde yirmi para donanma ianesi ita' etmek istediklerine dair

Arzı-ı acizanemdir

Donanma için elli seneye kadar emlak ve arazilerinin kıymet-i muhammenesi üzerinden binde yirmi para hasabiyle ita' etmek istediklerinden bahisle icrayı icabı istirhamına dair Genç Sancağı ahalisi namına mebus Muhammed Efendi ve 47/kırk yedi refiki tarafından verilip Genç mutasarrıflığından ba-tahrirat irsal olunan arzuhal leffen takdim kılındı. Bu suret-ı imtisale seza bir hareket-ı hamiyetkarane ise de Meclis-i Mebusanın kararına iktiran etneksizin bu suretle

iane cem'i bir nevi vergi tarhi demek olup adem-i cevazı der-kar olmasına mebni suret-1 istid'a karin-i tensib buyrulduğu taktirde icabının ve ne yolda muamele olunmak lazım geleceğinin irade buyrulması maruzdur. Ol babda emr-u ferman hazreti men lehu'l-emrindir.

Bitlis vali vekili Hasan

1 Zilkaade 1327/ 1 Tışrini Sani 1325

